

ד ל י ה נ ד ח ת

עם שנת המאה למות מיכ"ל

ד ב ס ד נ

הנהגה נשמע, כי ב־1816 היה בוילנה והציג שם, במשך זמן קצר, בכלל מחזות אחרים, את הטרַגֵדִיָה של אלֶפִיירִי „שׂאֹל” ומחבר המחקר כותב: „בין הצופים של התיאטרון הוילנאי העני, שהיה ערב ערב מתלהט בהתלהבות יוקרת, ווראי היה עלם צעיר להוב־עינים, סטודנט בשנה הראשונה של האוניברסיטה — אדם מיצ־קיביץ”. ואנו יכולנו לומר כרוח דבריו בשינוי נאות: אפשר והיה איש וילנא, בן העשרים ושתים — אד"ם הכהן.

ב

בכלל השירים של מיכ"ל, שהם תירגום לו, מונה יעקב פִיכְמַן וּבְדִין את „המצרים במדבר”. אם נאמר לבקש את מקורו של השיר עלינו, כמובן, להביא תחילה במנין כי התיבה מצרים, כמותה כתיבה צוענים, כלומר עם הציגאנים, ציגוינר, שנחשבו ואפילו חשבו עצמם צאצאי המצרים, ושודט, שביקש להם גם זיקה ליהודים, האריך בזה. וזאת לזכור, כי הם נקראו מצרים גם בלשון הגרמנית וכן, למשל, כותב המשורר הגרמני־יהודי מוריץ הארט־מאן בשירו על צוענים („ריימכראַנְיק דעס ספּאַפ־פּען מאוריציִוס”, 1849, עמ' 195) לאמור:

Was ist des Deutschen Vaterland
Spielt auf der *egyptische* Musikant.

כלומר: מה היא מולדת הגרמני, מנגן הכליזמר המצרי. וגם האידיש יודעת ענין מצריותם של הצוענים וכן מביא ברנשטיין־זגל סי' 3062 את הפתגם: דעם ציגיינער קומט נאָך צעהן, או: אַ דעשט אַרויס, כלומר: הצועני עוד מגיעים לו עשרה, או: מגיע לו עודף. והביאור: הצוענים רואים עצמם כצאצאי המצרים וטוענים, כי ישראל הקדימו לצאת מצרים, ועל כן מגיע להם, לצוענים, עודף שכר עבודה. וברוסיה אומרים, כי מגיעים להם מידי היהודים: טורי דני פאנשטייני, כלומר שלושה ימי אנגריא.

הנהגה בשיר הזה על הצוענים בולט התיאור הזה:

נְעִרְךָ צֶהָ גֵּיל־לְהֵי הַנְּנִי,
אָפֶן לְמִרְאֵשׁוֹתֵינוּ חוֹל נְצִיעַ,
קוֹרוֹת תְּמִינוּ מַעֲבֵה־קִקִּיעַ —
נְשַׁמֵּךְ לְפָסֵדוֹ הַאֲגִרְוֶה מַסְסֵנוּ!

בבוא יעקב פִיכְמַן להדיר את שירי מיכ"ל הבחין בהם קבוצת שירים, המיוחדים בשוני שלהם, יתר־על־כן: בורות שבהם, עד שנקבעו לו כתרגומים, והוא עורר את חוקרי־הספרות שיבדקו בהם ויגלו מקורותיהם או יקבעום כדברים שאין להרהר אחרי מקורותיהם (ראה: אנשי בשורה, עמ' קצ"ב). התפקיד הזה לא נתקיים עד עתה אלא במקצתו, ואף המעורר עצמו תרם תרומתו — הוא העמידנו על כך, כי השיר „דליה נידחת”, שנחשב כמין שיר לאומי אינו אלא תרגום של שיר צרפתי ידוע, הוא שירו של אנטואן ואַנְסֶאן אַרְנֹולֶ (Arnault). לימים הוסיף על כך יוסף קלוזנר, שעסק גם בבירור תרגומים אחרים של מיכ"ל ובכללם „אחרית שאול” לויטוריו אלפיארי. והנה דוקא דרך הבירור של התרגום הזה מבלט לפנינו את הבעייה שלפנינו — יוסף קלוזנר מעיר, כי קשה להכריע, אם התרגום של המחזה (שכן מיכ"ל תירגם, כנראה, כולו ואביו פירסם חלק בלבד) נעשה ממקורו, כלומר מאיטלקית, הוא נוטה יותר להשערה, כי נעשה לפי תירגום גרמני ומונה בזה שתי אפשרויות — האחת משנת 1804 (רהפוס, צ'רנד), האחרת משנת 1829 (עיבוד קנבל), ובא לכלל סברה, כי אפשר ומיכ"ל עשה תירגומו לפי אחד משני התירגומים.

ויפה דדק בתיבה: אפשר, שהרי מותר, לדעתי, להניח אפשרות שלישית הצריכה בדיקה — המחזה של אלפיירי „שׂאֹל” לא היה זר לתושבי וילנה, כי הם ידעו אותו מעל הבימה הפולנית. ואעיר על מחקרו של טימון סרלצקי בענין הוציץ בוגוסלאבסקי, מאבות התיאטרון הפולני המודרני וממבססיו („קולטורא”, חוב' 7/33—8/34, פאריס 1950, עמ' 66—72). הוא, שמיזג כמה וכמה כשרונות ואומניות — שחקן, זמר, במאי, פדגוג, מארגן, סופר — זיווג את הבימה הפולנית עם הספרות הדרמטית האירופית בין על דרך תירגום בין על דרך עיבוד. כן עיבד קומדיות של מוליאר ועיבודו על דרך חירות (משמים ומוסיף נפשות, מעניק להם שמות ומנהגות פולניים), כשם שעיבד את לאַטינג ואינו מבחין בינו ובין סוג דרמטיקנים פחותים מסוגם של צֶשֶׁקָא וקוצביו ואחרים, ומלאכת העיבוד לא נרתעה מפני שקספיר („המלט” כעיבוד עיבודו של שרָאָדר) וכותב גם מחזות משלו עצמו.

ד

ועם כל אלה ספק הוא בלבי, אם ידע מיכ"ל את השיר הצרפתי במקורו, ואדרבה ודאות היא בו, כי ידעו בתרגום, והשאלה מה היתה לשון התרגום. אין בידי לברוק, אם היתה זו הלשון הגרמנית, שלא נמצא לי תרגום ישן, אך זאת אעיר, כי בבוא פריץ גונדלאך להוציא את האנתולוגיה של הליריקה הצרפתית, למן המהפכה הצרפתית עד ימינו, בתרגום גרמני, הרי הוא מספר לנו במבואו, הכתוב ב-1904, כי נעזר בתרגומים טובים שהיו קודם, ובכללם אין תרגום השיר שלנו, ואדרבה נעשה לו תרגום מיוחד של ארתור שמידט (ראה הערה עמ' 455). אך, בעצם, הבדיקה הזאת היא מיותרת, שכן היה לפניו תרגום רוסי של ז'וקובסקי והוא, לדעתי, היה בסיס-תרגומו. דרכו של המשורר הרוסי הזה שהיה מציין את מקורי-תרגומו, וודאי אך מקרה הוא, כי נשמט הציון הזה והשיר מופיע בכתביו כשלו. והרי השיר, שנכתב בשנת 1818, במקורו:

ЛИСТОК

От дружной ветки отлученный
Скажи листок уединенный,
Куда летишь? „Не знаю сам;
гроза разбила дуб родимый;
С тѣх пор, по долам, по горам
По воле случая носимый,
Стремлюсь куда велит мне рок,
Куда на свѣте все стремится,
Куда и лист лавровый мчится,
И легкий розовый листок.

תרגומו המילולי: מענף-ידיד בדל / אמור
עלה מבודד, לאן תעוף? „איני יודע בעצמי / סערה
שיברה אלון קרוב / מאז על פני גיאיות, על פני
הרים / כרצון המקרה נישא / אשאף לאשר יצוני
הגורל / לאשר בעולם הכל שואף / לאשר גם עלה
דפנה נדחף / ועלעל קל ורוד“.

ובסקירה ראשונה נראה השינוי לגבי המקור הצרפתי בקיצורו — אך עשר שורות בלבד. והרי שתי נקודות-מגע בינו ובין השיר העברי: ההקטנה היא פה מפורשת: листок — כלומר, לא עלה אלא עלעל, המקבילה בצלול: דליה; התואר של האלון שאינו במקור הצרפתי הוא התואר родимый שהיא תיבה שתרגומה קשה מרוב הוראותיה: קרוב, מולד-תי, והוא נקודה מודגשת ביותר בשיר העברי („אם ממקום מולדתי, אהה נדדתי“). מובן, גדולות נקודות-המגע הן נקודות-ההפרד, שקבעו את שירו של מיכ"ל מיוחד בסמלו: לא עלה שרוח סתיו משירו ומטלטלו.

De la montagne au vallon.
Je vais où la vent me mène,
Sans me plaindre ou m'effrayer,
Je vais où va toute chose
Où vais le feuille de rose
Et la feuille de laurier.

הרי תירגומו המילולי: נתוק מגופו, עלה מסכן
כמוש, אנה תלך? איני יודע מאם: הסופה שברה את
האלון, אשר היה משענתי היחידה. למן היום ההוא,
רוח-מערב או רוח-צפון, בנושיתם רבת-החליפות,
ישיטוני מן היער למישור, מן ההר לעמק. אני הולך
באשר הרוח יוליכני, בלי שאתאונן או אתירא; אני
הולך באשר הולך כל דבר, באשר ילך עלה-הורד
ועלה-הדפנה.

השוואה מפורטת של התוכן יש בה כדי להעלות צדדים שונים ושונים כאחד. ראשית, השם: La feuille כלומר העלה, נקרא בלשוננו דליה, והשינוי הזה היה מחויב לפי שוני-הענין — הצרפתי מטלטל את שלו על כנף-הרוח המנשאו מהר לבקעה, לאמור אינו מוציאו מתחומה של היבשה; העברי המטלטל את שלו על כנף-הרוח המנשאו על הים, ממילא יכול הראשון, המטריח את הסער, לדבר על עלה, שהוא קטן, ואילו האחרון, המטריח את הסערה, חייב לדבר על דליה, שהיא גדולה יותר. שנית, הצרפתי מרכז-קינתו הוא בנקודת-האחרית, שהיא תכלית הכל, הכלייה; ואילו העברי מרכז קינתו היא בנקודת-הראשית, מוצא: הניתוק, שעל כן הצרפתי ידבר על מה שחלה בו נשירה, שהיא גזירה כדרך הטבע, עלה, והוא דוגמה לכל בניי מינו (עלה-הורד, עלה-הדפנה), ואילו העברי ידבר על מה שחלה בו עקירה שהיא פורענות שלא כדרך הטבע — דליה. ומן הראוי לעיין, מה ראה העברי לבור תיבה: דליה, שפירושה בכתובים ענף או זמורה, הכל לפי שהוא ארו או גפן. והנה טעם אחד מבחינת התוכן, שמצא כעין תמונה כזאת בכתוב הוא ביחזקאל: ויכרתוהו זרים — — — נפלו דליותיו ותשברנה פארותיו בכל אפיקי הארץ וירדו מצלו כל עמי הארץ ויטשוהו (”א. יב“). וטעם אחר, והוא אולי עיקר, שביקש מה שהוא גדול מעלה, אך צורתו נשמעת בה רכות של הקטנה. שלישית, הצרפתי מדבר על pauvre feuille עלה עני, והעברי מדבר על דליה עניה ולכאורה לשונם אחת, אך כוונתם אינה כן, שכן הראשון מדבר על יחידה מסכנה, והאחרון מדבר על אומה עניה („סערה עניה לא נחמה“), והוצרך, אפוא, להמנע מלשון עלה, שהוא זכר.

שמו של השיר הלרמונטובי, בשנת 1893:

על קדלח מימינו נקאנו קלח
מאן זיהנה עדי גבול בפיה.

1

אילו אמרנו למצות את מוטיב העלה הנגרף בסער
או בסערה בשירת העולם ושירתנו בכללה ותוצרכנו
ליריעה גדולה ונסתפק עתה ברמזים בלבד. הרי,
למשל, ניקולאוס לנאו בשירו: „גודד וסער“, הבא
לתאר נסיעה לאמריקה, מברך את רוח הסתיו, אחרי
חמשת ימי דממה ללא משברות ביס; הוא שואל
לשלום יערות מולדתו ושדותיה והרוח עונה, כי השיר
את היערות והוא מרצד על שדות־שלף ובא לראות
אותו, את השואל, באנית המהגרים:

Weil alter Liebesbande
Das Schifflin müd und matt
Jag ich's vom Mutterstrande
Dahin ein welches Blatt

כלומר: מהיות האניה הקטנה עיפה ותשושה
מחיבורי־אהבה ישנים, הנני מגרשה מעם חוף־האם
כעלה נובל. מליץ ממליצי העברים היה אולי רואה
עילה להעזר בשחק עברי מצוי: עניה סוערה — אניה
סוערה, ואפשר בדומה לתמונה זו רפרפה, כדמות,
אניה רדופה־עלה גידח, לעיני מיכ"ל.

וכאן אולי המקום להדגיש את השוני בשימוש
המוטיב להוראתו הסמלית — אם לתיאור־גורלו של
יחיד, אם לתיאור־גורלה של אומה. שכן מיכ"ל, כשם
שהוא מרמז ב„דליה גידחת“ על העם, כך הוא מרמז
בשיר אחר, „הבל תחת השמש“, על האדם, לאמור:

קָפְלָה נָפֶךְ עַל מַפְיִדְהָרִים
וַיִּנְבְּתוּ דְגָנָה אֲנָה כִסְפָה —
לְפָלָה גָבַל דְּמִיָּי גַם אָנִי
קָאִנִּי כְפָרוֹת יָד עַל אֶבְרַתְכֶנָּה!

ואף ראוי להעיר, כי מוטיב הדליה הגידחת עשוי
כשירעם ממש והמשורר נחרם יוד, המפליא בנעימה
העממית בשיריו, מספר בשיר על ערב־חרוף (ליכטיקע
מיגוטן, נירירוק, עמ' 29—30) מעשה בסבתה, שנכדה
יושב בחיקה והיא מספרת לו סיפורים שונים:

ווי אַ פּוּיגל
האַט געלעבט ביים ים
ווי אַ שיף איז צוגעשוואומען
צו אַן אינזל ווייט

אלא דליה הנקטפת פתע מאביב־עצה וככל שהיא
רחוקה יותר ממחצבתה, היא מופקרת יותר לחמת־
הסערה.

ה

ומן הראוי לראות, כיצד שירו של ז'וקובסקי
תורגם בידי ל. פיינברג, שמהיותו משורר באי־
דיש ורוסית הוא שולט יפה־יפה בשתי הלשונות,
והרי תרגומו המעמיד את השיר על תשע שורות
(מובא בספר: רוסישע פאעזיע, ניריאַרק 1950,
עמ' 20).

דאס בלעטל

אַראָפּגעלאָזט פֿון צווייגל גרויזאַם,
אַ זאַג מיר בלעטל אַרעמס, איינזאַמס
וואוהין דו פליסט? — „כווייס נישט צומאַל.
דער שטורעם האָט דעם דעמב דערשלאַגן
איך ווער פֿון צופאַל ביזו געטראַגן
און יאָג וואוהין דער גורל הייסט
וואוהין אַלץ יאָגט זיך פריער שפּעטער
וואוהין עס יאָגט דאָס לאַרבער־בלעטל
צוזאַם מיט בלעטל פֿון דער רויז.“

המתרגם, שאינו חושד כי השיר אינו של ז'וקובסקי
אלא תרגום הוא לו (בטעות הוא מציין כי נכתב
ב־1831) הטיל בו שינוי מועט, המחברו בלא־יודעים
לא בלבד בשיר הצרפתי אלא גם בשיר העברי. הוא
כותב תיבה שאינה מפורשת בשיר הרוסי: בלעטל
אַרעמס, כלומר עלה מסכן בדומה לתיבה
pauvre הצרפתית ולתיבה עניה העברית, והוא
חוש יפה לו. מתוך תרגומו אנו מתעוררים בכירור על
השינוי שבין ז'וקובסקי ובין מיכל — כאן עלה בן־ענף,
בלשונו: עלעל, וכאן ענף עצמו, בלשונו: דליה,
והמתרגם האידי מדגיש בדרך ההקטנה הברורה:
צווייגל.

אך אפשר והשינוי: עלה־דליה בא לו למיכ"ל
ברישום שירו של לרמונטוב: זלזל פלשתינה.
על כל פנים נמצאו שראו את השיר של מיכ"ל כגלגול
השיר הלרמונטובי (ראה, למשל, זכרונות יעקב
ברנשטיין־כהן, תש"ו, עמ' 114—115) ואינו כן,
אך אפשר והוא כתוספת־השפעה לשירו של ז'וקובסקי.
על כל פנים בבוא דוד שמעוני לתרגם את שירו
של לרמונטוב נסתייע בתיבה של מיכ"ל, ותרגמו בשם
דלית ציון. („התקופה“, ספר ב', תרע"ח) והיה
כמחבר שני השירים. וכחולית חיבור הוא שירו של
ש. טשרניחובסקי „חיים חדשים“ שנכתב, ברי

ווי א בעטלער איז געקומען —
 צו א גוטן ייד —
 ווי דער רבי איז געפארן
 איינמאל אויפן ים
 ווי א צווייגל אפגעבראכן
 האט זיך פון זיין שטאם

וואו געלערנס האבן תורה
 זיבן אלטע לייט,
 ווי א ווארף געטון דער מלך
 האט זיין רינג פון גאלד
 נאר דאס קינד צום אפגאט בוקן
 האט זיך ניט געוואלט

כלומר: איך אביון בא אל צדיק, איך רבי הפליג
 פעם אחת ביים, איך דליה נשברה מעם הגזע.
 ולא ידעתי, אם כוונת המשורר לשירו של מיכ"ל,
 אבל ודאי הוא-הוא המטיב ובלו היה שיר מיכ"ל
 למה שהיה — שיר-האומה, שיר-העם.

לאמור, איך צפור חיתה לחוף ים, איך ששה אניה
 לאי רחוק, באשר למדו תודה שבעה זקנים, איך המלך
 זרק טבעת-זהב, אך הילד מאן להשתחוות לאליל.
 וסמוך לסיפורי מעשיות אלו, החצובים במוטיביקה
 קדמונה שלנו, תשיר הזקנה את שיריה:

שְׁנֵי שִׁירִים קְטָנִים

גבריאֵל פרייֵל

א. עֲדִים

השְׁלָג הַזֶּה, הַנֶּמֶס כֹּה תִפְל בְּעוֹרְקִים,
 הַשְּׂכָל הַזֶּה, עַל גְּרוֹ מְהֵב־מְהַסֵּס,
 הַתְּלוּם הַזֶּה, הַגְּיוֹעַ אֲבֵק פְּנִחוּ,
 הֵיוּ לְעַדִּים גַּם הֵם שְׁלֵי מְסַכָּה הַמּוֹלָדָת.

השְׁלָג מְתַאֲוֶה לְאַהֲבָה בְּתוֹךְ חֵיק הַנְּגִנָּת,
 הַשְּׂכָל רוֹדֵף אַחַר מְרַכֶּכֶת אֲלֵיהוּ הַנְּסִקְעָרָת,
 וְהַתְּלוּם פּוֹלֵשׁ אֶת אֶרֶץ הַנְּבִי.

ב. אָבִיב פְּתָאמִי

בְּאִישׁוֹן סְתוֹ הוֹסִיעַ אָבִיב פְּתָאמִי
 עַל שְׁמִי, הַמְּתוּנִים פְּאַפְרִים עִם בְּקָר,
 עַל עֲטֹרוֹת עֲצִיּוֹ, הַמּוֹלְכִים עִם עָרֵב,
 וְאֲנִי לֹא יִרְעָמִי בְּפִשִׁי:
 מִבְּנֵי הַתְּנַגֵּב הֵרָץ הַזֶּה תוֹף מְסַכָּמִי,
 אִיךְ פָּרַח הַטַּל עַל אֵשׁ שְׁלֶכְתִּי?
 הֲלֹא כֹה הִרְסָתִי נִדְרַי מְמַקְוֶה שֶׁל עוֹנָה רְאוּנָה,
 וְאֵף הִיא בְּכָר שְׂקָה שְׁלֶפְנִים הִיִּיתִי אוֹרְתָה,
 וְאֵז הִיִּסְבָּה לִי מְאֹד.